

ney azii i kakahstana II, Moskva 1963, s. 154-185; *Narodnoe Hozyaystva i Kulturnoe Stroitelstvo Baskirskoy ASSR*, Ufa 1964; Ahmet Temir, "İdil-Ural ve Yöresi", *TDEK*, s. 1251-1271; İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, İstanbul 1981; İ. Kalmikov – R. Kereyov – A. Sikaiev, *Nogaytsı*, Çerkesk 1988, s. 54-61; Harun Güngör – Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri: Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara 1991; Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi: Çağdaş Türkiler* (ek cilt), İstanbul 1993; a.m.f., "Sibirya'daki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri", *Sibirya Araştırmaları* (haz. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul 1997, s. 25-46; a.m.f., "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XX, 15-47; a.m.f., "Tataristan Cumhuriyeti", a.e., XX, 48-57; D. Şabae, *Prauda o viselenii balkartsev*, Nalçık 1994, s. 23-78; Nevzat Özkan, "Gagavuz Türk Edebiyatı", *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Romanya ve Gagavuz Türk Edebiyatı*, Ankara 1999, XII, 182 vd.; M. Demidov, *Postsovetkiy Türkmenistan*, Moskva 2002, s. 12-24; *Etničeskiy atlas Uzbekistana* (haz. Alişer İlhamov), Taşkent 2002, s. 5-288, 320-339; Erkin Emet, "Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XX, 276-281; Yaxiong Du, "Batı Yugur (Sarı Yugur) Türkleri ve Kültürleri" (trc. Nurşen Özsoy), a.e., XX, 323-330; Ömer Turan, "XX. Yüzyılda Türk Topulukları", a.e., XX, 331-360; Özdemir Çobanoğlu, *Anavatanından Anavatan'a Bir Gagauz*, İstanbul 2003, s. 45-111; F. Angeli, *Oçerki istorii gagauzov potomkov oguzov (seredina VIII-naçalo XXI vv)*, Kişinev 2007, s. 381-573; V. M. Ploskih – D. D. Djuuşşalıev, *İstoriya kirgizov i kirgizstana*, Bişkek 2007, s. 287-323; *Azerbaycan Tarihi: 1941-2002-ci iller* (ed. T. Gaffarov), Bakü 2008, s. 190-371; B. Kubae, *Karaçevtsı i balkartsi v XX stoletii*, Bişkek 2009, s. 34-76; M. İbragimov – A. İbragimov, "Kumiki, Kumikiy Etnikopedičeskiy", *Slovar, Mahaçkala* 2009, s. 90-93; A. Popov, "Poezdka k Dolganam", *SE*, sy. 3-4 (1931), s. 55-57; a.m.f., "Materialı po rodovomu stroyu dolgan", a.e., sy. 6 (1934), s. 116-139; a.m.f., "Olenevodstvo i dolgan", a.e., sy. 4-5 (1935), s. 184-205; M. Sergeev, "Tofalanı segodnya (K istorii natsionalnogo stroitelstva)", a.e., sy. 4 (1940), s. 55-57; S. Vaynşteyn, "Rodovaya struktura i patroničeskaya organizatsiya u tofalarov (do naçala XX veka)", a.e., sy. 3 (1968), s. 60-67; V. Krivosov, "K sovremennoy etniçeskoj situatsii v Tofalarii", a.e., sy. 5 (1987), s. 162-173; "Krasnaya kniga yazikov maloçislenih tyurskih narodov Rosssi", *Tatar Dönyası*, sy. 2, Moskva 2004, s. 3-5; Nuri Gürgür, "Doğu Türkistan'ın Dünü, Bugünü ve Yarını Üzerine", *TY*, sy. 264 (2009), s. 2-8.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

II. KÜLTÜR VE MEDENİYET

1. Genel. İslâm Öncesi Türk Kültür ve Medeniyeti. Orta Asya'da yapılan arkeolojik araştırmalara göre Türk tarihi milattan önce 2750 yıllarına kadar geri gitmektedir. İslâm öncesi Türk kültürü göçebelik kültürüyle karıştırılmıştır. Türkler'in ekonomisinin hayvancılığa dayanması, yay-

lak-kışlak hayatı bu yanılığın başta gelen sebebi olsa gerektir. Türk kültürü göçebeliliğin değil bozkır kültürünün özelliklerini taşımaktadır. Türkler'de sistemli bir besicilik, inançta gök tanrıçılık, ailede adalet, mâzide tarihîlik, ahlakta alplik gibi özellikler varken göçebelilerde daha çok asalak ekonomi, çok tanrıçılık veya totemcilik, aile çevresini aşmayan bir hâkimiyet anlayışı (aşiret devleti) ve tarihsizlik görülmektedir. Ayrıca Türk maddî kültüründe temel teşkil eden at ve demir de göçebelikte yoktur. Bozkırlarda doğup gelişen bozkır kültürünün sahipleri savaşçı insanlar olan çoban Ural-Altay kavimleridir. At bunlar tarafından ehlileştirilmiş, demir bunlar tarafından işlenmiştir. Bozkır kültürünün Türkler'e mahsus olduğu son Andronovo kazılarında da anlaşılmıştır. Türk soyundan gelen savaşçı Andronovo insanının kültüründe esas rolü oynayan at ve demirin büyükbaş hayvan yetiştiren yerleşik (köylü) kültüründe (İndoermenler'de vb.), devşirmecilik ve avcılıkla meşgul göçebe kültüründe (Moğollar'da, çöl kavimlerinde) önemli yer tutmaması proto Türkler'in bozkır kültürünün gerçek sahibi ve yayıcısı olduğunu göstermektedir.

W. Koppers, atın ehlileştirilmesi ve atlı-çoban kültürün ortaya konmasının ilk Türkler'e bağlanabileceğini, bu başarının kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde önemli sonuçlar verdiğini, F. Flor, atın binek hayvanı olarak kullanılmasının dünya tarihinde çok önemli ve tarımcı hayvancılığın çok üstünde bir kültür merhalesi teşkil ettiğini belirterek atın Türkler tarafından ehlileştirilerek insanlığın hizmetine sokulduğunu, W. Schmidt de Türkler'in ata binen ilk insanlar olduğunu kaydeder. At en eski çağlardan beri Türkler'in siyasal, ekonomik, sosyal ve dinî hayatında önemli rol oynamıştır. Türkler sürüler halinde yetiştirdikleri atın etini yer, onu kurban olarak sunar ve özellikle savaş atlarından binlercesini yabancı ülkelere satarlardı. Çin belgelerine göre Hunlar'dan önceki Çin'in kuzey kavimleri atla muharebe usullerini bilmiyorlardı; Çinliler de atı yalnız savaş arabalarında kullanıyorlardı. Okçu Hun savaşçısı küçük yaşta eğitiliyor, büyüdüğü zaman mükemmel bir atlı muharip oluyordu (Ligeti, s. 37, 40). Hunlar at üstünde yer içer, alışveriş yapar, konuşur ve uyurlardı. At başka kavimleri yalnız sırtında taşıdığı halde Hunlar at üstünde ikamet ederdi. VII-X. yüzyıl Bizans kaynaklarında Türkler'in sanki at üstünde doğdukları ve yerde yürümesini bilmedikleri kaydedilmektedir.

Eski Türk kültürünün dünya tarihinde iki önemli etkisinin bulunduğu tesbit edilmiştir. Bunlardan biri besiciliği geliştirmek ve yaymak suretiyle ekonomik, diğeri yüksek teşkilâtçılık yoluyla sosyal etkidir. İnsanların henüz teknik bilgiye sahip olmadıkları devirlerde, yaşayabilmek için coğrafi şartlara uymak zorunda kalan kitlelerden kendilerini toprağa bağlayan tarım bölgelerinde oturanlar ancak çapa, tekerlek gibi küçük aletler icat etmek ve ilkel barınaklar yapmak suretiyle yerleşik kültürün temellerini atarken bozkırda yaşayanlar yine coğrafi şartlar gereği besiciliğe sarılmışlar, böylece kendi kültürlerini oluşturmaya girişmişlerdir. Yerleşik insan, elindeki küçük arazinin sağladığı imkânlarla sınırlı kalmak mecburiyeti karşısında bir nevi tevekküle bağlanırken bozkırlı, sürülerin karnını doyurmak için yeni yeni otlaklar peşinde iklimden iklimine koştuğundan dünyayı kendisine dar gören bir tip haline gelmiştir. Yerleşik insan, bir ailenin sınırlı menfaatleri dışında herhangi bir hak davası gütmeye ve daha geniş bir cemiyet yapısının gereklerini düşünmeye ihtiyaç duymazken bozkırlı kalabalık sürüleri türlü manevralarla kışın birbirinden uzak yerlere götürmek, otlakları ve suyu silâhla muhafaza etmek, hayvanları yaylak ve kışlaklarda barındırmak, diğer sürü sahipleriyle anlaşmalar yapmak ve aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için bir hakem heyeti tesis etmek, buna meşruiyet kazandırmak gibi hukukî yollar aramak zorunda kalmıştır. Böylece bozkırlı, çobanlığın geliştirdiği sevk ve idare kabiliyetini, emretme ve itaat alışkanlığını hayvan sürülerinden insan kitlelerine intikal ettirme ve başka bir dünya görüşü elde etme şansına erişmiştir. Bozkırlı unsurlar, zamanla yerli çiftçi-köylü üzerinde hâkim duruma geçerek idarî-askerî teşkilât kurmuşlardır.

Türkler demir madeni sayesinde çiftçi-köylü üzerinde kolayca siyasî hâkimiyet kurabilmişlerdir. Demir çağı bu madenden çok sayıda alet ve silâh yapılması ile başlamıştır. İnsanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç teşkil edebilecek miktarda demir madeninin varlığı eski Türk yurdunda farkedilmiş ve işlenmeye geçilmiştir. Demir işleyiciliğinin Orta Asya'daki kesin tarihi bilinmiyorsa da bunun milattan önce II. binyılın başlarına rastlaması gerekir. Daha o asırlarda Türkler'in geniş sahalara hükmedebilmesi, sürat bakımından atın sağladığı üstünlük yanında vurucu silâh olarak demir aletlerin onlar tarafından kullanılmış olması ile açıklana-

TÜRK

bilir. Altaylar'ın batısında bol miktarda demir üretildiğini söyleyen W. Ruben, belgelerden hareketle bu Türk sahasının demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler. Demir (tiehfa) ve kılıcın (king-lu) Çin kaynaklarında geçen en eski Türkçe kelimeler olduğu unutulmamalıdır. Demir ve demirciliği kutsal mertebeye yükselten bu kültür Türkler'in atalarını diğer topluluklardan çok farklı bir yaşayış tarzına götürmüştür. Savaşçılık kabiliyetlerini iyice güçlendiren demircilik yanında otlak ve su için mücadeleler dolayısıyla metaneti artan bozkırlı, aynı zamanda huzur içinde yaşayabilmek için insanların birbirine saygı duyması gerektiğini öğrenmiş ve kitleleri sürekli barış halinde tutabilmek için toplulukta uyulması zorunlu hukuk düşüncesine ulaşmıştır. Bu ise devlet fikrinin doğuşudur. Türkler, savaşçılık ve hukuk fikri yanında yine at sayesinde sağladıkları sürat ve sahip buldukları demir vasıtasıyla kendilerine bağladıkları insanları yönetmek üzere siyasî kadrolar teşkil etmiş, muhtemelen ilk kanun koyucu millet olmuştur. Bu kültürün kökeni hakkındaki nazariyeler ve diğer açıklamalar yaklaşık bir tarih tayin etme imkânını sağlamaktadır. Viyana ekolüne göre bu tarih milâttan önce II. bin yıl başları olmalıdır. Andronovo kültürünü ortaya koyan savaşçı atlı kavmin milâttan önce 1700-1500'lerde etrafı etkilemeye başladığı ifade edildiğine göre bozkır kültürünün bu tarihte belirgin bir nitelik kazandığı kabul edilebilir. Bu tahmin Viyana ekolünün vardığı sonuçlara, dil araştırmaları neticelerine, arkeolojik belgelere ve antropolojik malzemeye uygun düşmektedir.

Milâttan önce 1700'lerden itibaren ortaya konulup zamanla geliştirilen ve bozkır kültürü denilen Türk kültürünün özellikleri şöyle sıralanabilir: 1. Aile. Türkler, uzun ve hareketli tarihleri gereği çeşitli yerlerde ve değişik dönemlerde farklı sosyal yapılarda görünmekle beraber Orhon yazıtlarına dayanarak İslâm öncesi Türk sosyal yapısını ana hatları ile tesbit etmek mümkündür. Buna göre eski Türkçe'de "oğuş" denilen aile cemiyetin çekirdeği durumundadır. Göktürk devri kitâbelerinde yer alan evlenme tabiri erkek veya kızın baba ocağından ayrılıp ayrı bir ev (aile) kurduğunu gösterir. Bu serbest yaşayan küçük aile tipidir ve kan akrabalığına dayanmaktadır. Aile içi düzen velâyet (dost, yardımcı) anlayışına, ev ekonomisiyle çocuk terbiyesinde başlıca rol oynayan anneye saygı gösterilmesi yanında ba-

ba otoritesinin geçerli olduğu bir hukukî temel üzerine kuruludur. Genellikle monogami ve kadının özel mülkiyet hakkı yürürlüktedir. Böylece saygı ve adaletin kaynaştığı eski Türk ailesinde köle ruhu aşılınmayan yeni nesiller yetiştirme imkânı elde edilmiş, kadın her sosyal kademede söz ve karar sahibi olmuştur. 2. Uruğ. Aynı soydan aileler topluluğu olan uruğlar birleşerek boyları kurarlar. 3. Boy. Başında cesareti, ahlâkı, tecrübesi ve serveti dikkate alınarak uruğ başları tarafından seçilen bir bey bulunur. Bey gerektiğinde boyunu silâhla müdafaa edecek askerî güce sahiptir. Buna göre boy bozkır cemiyetinde ilk siyasî karakterli birliktir. Bir ittifaka dahil olan boya "ok" deniyordu. 4. Budun. Boylar ortak çıkarlarını korumak amacıyla aralarında iş birliği yaptıkları zaman budunlar ortaya çıkıyordu. 5. Devlet (il). Türk sosyal yapısında en üst seviyedeki kuruluş olan il (el) müstakil boylar ve budunların tek idare altında toplanmasıyla teşekkül ediyordu. Türk devleti, bozkırlarda dağılık halde yaşayan birçok sosyopolitik ünitelerin birbirine bağlanmasından doğan sosyal halkalar birliği tarzında kuruluyordu. Bu durum yerleşik devlet tipinden tamamen farklıdır. Bu devlet tipi, tek bir sosyokültürel çekirdeğin güçlenmesi ve nüfuzunu coğrafi bakımdan genişletmesi şeklinde oluşan yerleşik devletten çok daha avantajlıdır. Zira sosyokültürel nüvenin kudretini kaybederek çöken yerleşik devletin güçlükle toparlanabilmesine veya tarihe gömülmesine karşılık bozkır devletinde merkezî iktidar zafı uğradığı zamanlarda boy ve budunlar, aynı yerde veya başka bir bölgede yeni ittifaklarla devlet mekanizmasını tekrar işletebiliyorlardı. Bu çok önemli içtimai-idarî esneklik sebebiyle Türk milleti, zaman zaman mekân ve hânedan değiştirip taşıdığı bu özelliği iyi değerlendiren liderleri sayesinde siyasî kuruluşlarını tazeleyip günümüze kadar sürüp gelmiştir. Tarihte Türk devletlerinin çokluğuna bakarak bunu sosyal düzenin devamsızlığına bağlamak ve Türkler'de devlet hukukunun mevcut olmadığı sonucuna varmak doğru değildir. Tam aksine Türk sosyal hayatını düzenleyen zorunlu kurallar bütünü diye açıklanan örf ve geleneklerin, yazılmamış kanunun (töre) çok önemli bir yeri vardır. Töre özel hukuku olduğu kadar kamu hukukunu da düzenlemektedir. Hakanın ilk yaptığı işlerden biri töreyi gerekli hükümlerle pekiştirip ülkede yürürlüğe sokmaktır. Mo-tun, Bumın, İteriş ve Kurum hanlar töreyi gerekli değişiklik-

lerle güçlendirmişlerdir. XI. yüzyılda Yûsuf Has Hâcib'in siyaset kitabı *Kutadgu Bilig*'e göre töre şu dört ilkeyi içermektedir: Adalet, eşitlik, faydalı olma, evrensellik. Türk kanunlarında bu ilkelerin dışına çıkmamıştır. Türk devleti (il) töresiz olmazdı. *Dîvânü luğâti't-Türk*'te "İl gider, töre kalır" şeklinde bir Türk atasözü yer alır. Devlet başkanının kim olacağı, nitelikleri, görevleri töreye göre belirlenmiştir. Milletlin hürriyeti, ilin istiklâlî törenin teminatı altındaydı ve töre hükümlerinin uygulanmasına bağlıydı. Töreye başta hükümdar olmak üzere herkes riayet etmiş, ihmali durumunda millî birlik zedelenmiş, devletin istiklâlî sarsılmıştır.

Eski Türkler'de ülke (ulus), hükümdar ailesinin istediği gibi tasarruf edebileceği özel mülkü değil milletin malıydı. Hükümdar onu korumakla yükümlüydü ve idarî yönden hânedan üyelerinin sorumluluklarına veriliirdi. Fakat millet malı olduğundan taksim edilmez, daima bütünlüğünü korurdu. Çin yıllığı *Shih-chi*'ye göre milâttan önce III. yüzyılın sonlarında Türkler'den çorak bir arazi parçasını talep eden Moğol Tung-hular'a Mo-tun millete ait mülkü başkasına vermeye yetkili olmadığı cevabını vermiş, ısrar karşısında savaş açarak Tung-hular'ı yenilgiye uğratmıştı. Türkler'de vatan anlayışı hürriyet ve bağımsızlık fikriyle birlikte yürümektedir. Türkler yalnız hür ve bağımsız yaşadığı toprağı ülke saymakta, bu şartların bulunmadığı yerleri terkedip gitmektedir. Toprağına bağlı yerleşik kültür topluluklarının yerlerinden ayrılmamak için kolayca esarete boyun eğmelerine karşılık Türkler'in esaret ve köleliğe boyun eğmeyip kendilerine hür yurtlar bulmak amacıyla yeni iklimlere doğru yönelmeleri her zaman mümkündür.

Eski Türk devletinde halk yetki ve imtiyaz bakımından tabakalara bölünmüş değildi. Türk kültürünün mânevî havası ve maddî hayat tarzı seçilmiş sınıfların teşekkülüne elverişli olmadığından toplumda aristokrat, köle gibi kademelendirme görülmüyordu. Barış zamanlarında eski Türk ilinde herkes dilediği işte çalışmakta, kendi zanaat ve mesleğini icra etmekteydi. Orhon yazıtlarında kısaca belirtilen Türk kozmogonisine göre insanlar arasında soy, dil, din farkları gözetilmediğinden yeryüzündeki "kişi oğlu"nu idare etmek için hükümdar tayin edilen Türk hakanı tebaası olan kitleleri tabakalara bölme hakkına sahip değildi. İnsanlar her yönden birbirleriyle eşitti. Nitekim *Kutadgu Bilig*'de halk mesleklerine, meşguliyet-

yetlerine göre tanıtılmış, asilzadelerden, kölelerden söz edilmemiştir. Bu eserde, Orhon yazıtlarında ve *Dîvânü luğâti't-Türk*'te geçen "kul" kelimesi diğer milletlerdeki gibi "her türlü haktan mahrum köle" anlamında değil "başkasına hizmet eden kişi" anlamında kullanılmıştır. Esasen Türkler'de kölelik olmadığından Türkçe'de köle tabiri de yoktur. Bu kelimenin Türkçe'ye sonradan girdiği anlaşılmaktadır; buna ilk defa XIX. yüzyılda Kırım lehçesinde rastlanmıştır. Çin ve Orta Asya Türk devletlerinde, Uygurlar'da ve bazı İslâmî devir kayıtlarında köleyi ifade eden kelime ve tabirler yabancı kültürlerin izlerinden ibarettir. Zira eski çağlarda toprağa bağlı insanlar, yaşamak için zorunlu olan enerjiyi kendi aralarındaki niteliksiz kimselerin kol kuvveti sayesinde sağlıyorlardı. Ekonomisi besiciliğe dayalı bozkır kültüründe ise bu ihtiyacı başta en yüksek kas kuvvetine sahip olan at karşılıyordu. Orman ve köy topluluklarında hâkimiyeti bir defa ele geçiren gruplar türlü zorbalıklarla uşaklık yaptırdıkları kitleleri (Eski Mısır'da, Asur ve Bâbil'de esir sürüleri, Çin'de boyunduruk vurularak çifte koşulan mahkûmlar, Eski Yunan'da Aristonun "canlı alet" dediği köleler, Roma'da benzerleri, Hint'te paryalar, Moğollar'da boğollar vb.) hayvanlar gibi kullanmak üzere özel kanunlar çıkarıp sınıf veya kast cenderesinde inletirken insanın kol kuvvetine gerek duyulmayan eski Türk kültüründe özel mülkiyet ve serbest iş esasında gelişen sosyal âdetler zamanla töre hükümleri halinde kanunî kesinlik kazanmıştır.

Tarihî olguların yanında sosyoloji ve etnoloji araştırmaları sınıf anlayışı ve imtiyazlı grupların teşekkülünün, bu arada toprak köleliği ve genelde kölelik ve derebeyliğin doğrudan doğruya toprağa bağlı topluluklarda görülen yerleşik kültürün ürünü olduğunu ortaya koymuştur. Bunların bozkırlı toplumlarla ilgisi yoktur. W. Eberhard ve A. Kollautz gibi etnologların ifadesine göre bozkırlı hayat tarzında gerçek feodalite bulunmaz. Zira imtiyazlı tabakaların teşekkülüne yol açan geniş araziye sahip olma, askerliği meslek edinme ve ruhaniliği temsil etme şartlarının hiçbirini Türk kültüründe gelişme imkânı bulamamıştır. Tarımın ekonomik faaliyet içinde cüzi bir yer tuttuğu bozkır sahasında büyük tarım arazilerinin meydana gelmesi mümkün değildir. İkinci olarak Türk devletinin atın sürati ve demirin vurucu gücü dolayısıyla kazandığı askerî karakteri gerçeği kadın-erkek her Türk iyi savaş terbi-

yesi almıştı ve daima cenge hazır durumdaydı, dolayısıyla askerlik özel bir meslek sayılmazdı. İnsanlar muharebe ve mücadele alanlarında şahsiyetlerini bulur ve kahramanlıkları ölçüsünde toplumda yerlerini alırlardı. Eski Türk topluluğunda cesur ve iyilik sever, saygılı kişi (alp) ideal insan tipi kabul ediliyordu. Üçüncü olarak eski Türk dini mensupları imtiyazlı değildi; zira Türk sosyal üniteleri dinî karakter taşıyordu. Orhon yazıtları dahil bozkır belgelerinde din adamlarından bahsedilmemesi bu yönden dikkate değer bir husustur.

Başta hükümdar olmak üzere Türk idarecileri devleti devlet yapan, hakani başarıları kılan halkın hukukunu gözetmekle yükümlüdür. Millet hakana itaat edecektir, fakat hakanın da millete karşı vazifeleri vardır. Yazıtlarda ve *Kutadgu Bilig*'de belirtildiği üzere bu görevler tebaa aç ise doyurmak, çıplak ise giydirmek ve sayıca az ise çoğaltmaktır. "Milletten fakir adını kaldırmayan biri nasıl hükümdar olur?" diye sorulan ve Türkler'de bey olmak için hizmet etmek gerektiği belirtilen *Kutadgu Bilig*'de halkın devlet reisinin adaletli kanun, asayiş ve malî istikrar beklediği anlatılır. Bunları gerçekleştirmek vaadiyle iş başına gelen yönetici icraatından dolayı Tanrı'ya hesap vermek durumundadır. Çünkü Türk düşüncesine göre yüz binlerce veya milyonlarca insanın canı ve malı kendine emanet edilen kişi, Tanrı'nın sevgisine mazhar olarak kitleleri idare etme hak ve salâhiyetini Tanrı'dan almaktadır. Türk kozmogonisine göre, Türk devlet başkanı Tanrı'dan aldığı yetkiyle yeryüzündeki bütün insanları evrensel törenin himayesine alma konusunda kendini görevli sayıyordu. Bu, Tanrı iradesinin gerçekleştirilmesi demektir. Asya Hunları'ndan itibaren Osmanlılar dahil her Türk devletinde yaşatılan bu ideal "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" ibaresiyle formüle edilmiştir. Bundan dolayı *Dîvânü luğâti't-Türk*'te Türk kahramanı Alp Er Tunga "acun begi" diye gösterilmiştir. Selçuklu sultanları ve bazı Osmanlı padişahları da aynı yolda yürümüşlerdir. Türk hükümdarı, dünya çapında iktidara sahip olmak için ilâhî bağış yoluyla aldığı idare yetkisini (kut) kullanırken daima Tanrı'ya karşı sorumlu bulunduğundan şahsî takdir ve duygularına göre değil töre hükümleri çerçevesinde faaliyet göstermek zorundadır. Türk hükümdarlık telakkisini diğer milletlerinkinden ayıran en önemli nokta budur. Devlet başkanının icraatının töre çerçevesinde kısıtlanması Türk hâkimiyet anlayışının aynı

zamanda kanunî vasfını ortaya koymaktadır. Töreü uygulamakda âciz kalan, güvenliği sağlayamayan ve halkı ekonomik sıkıntıdan kurtaramayan hükümdarın beceriksizliğinin sebebi Türk halkınca Tanrı'nın "kut"u ondan geri aldığı inancına bağlanmış, gerektiğinde zor kullanılarak değiştirilmesi meşrû kabul edilmiştir. Bunun bir örneğine 716 yılında Göktürk tarihinde rastlanmaktadır.

Aile ve ordu (sü) eski Türk topluluklarını ayakta tutan iki önemli kurumdur. Türk ordusu hakkında ilk inanılır bilgileri veren Çin yıllığı *Shih-chi*'ye göre Asya Hun İmparatoru Mo-tun'un bulunduğu, Türk siyasî kuruluşlarının tam bir disiplin içinde yürümesini sağlayan onlu sistem önce askerî, ardından sivil alanda uygulanmıştır. Tümen denilen 10.000 mevcutlu birlik sırasıyla 1000'lere, 100'lere, 10'lara ayrılıyor ve her bir grup kumanda zinciri içinde birbirine bağlı olarak eğitiliyor, böylece farklı sayılarda erlerle orduya katılan kütlelerdeki kabilecilik asabiyeti kırılıp ülkenin insan gücü tek bir kuvvet halinde birleşiyor, âdetta bir millî birlik meydana getiriyordu. Sivil görevlerde çalışan, aynı zamanda belirli miktarda askere kumanda eden asker kişileri olduğundan 10'lu düzen cenaze törenlerine kadar tatbik sahası buluyordu (ordu millet). Çağın göre en yüksek nitelikte silâhlarla donatılan Türk orduları, büyük çoğunlukla manevra kabiliyeti yüksek bozkır savaş atlarından meydana gelen haff süvari birlikleri olduğundan eğitim tarzları ve savaş usulleri ağır teçhizatlı, kitle muharebesi yapan yaya erlerden kurulu diğer milletlerinkinden farklıydı ve süratli oluşu sebebiyle başarıya daha kolay ulaşabiliyordu. Sahte ric'at ve pusuya dayalı sistem (turan taktığı / kurt oyunu) yerleşik ordular karşısında daima zafirin teminatını teşkil etmiştir. Ordu Türk kültürünün yabancılar tarafından ilk taklit edilen kurumu olmuş, İran'da, Yunan'da, Roma'da, Çin'de, Bizans'ta, Doğu Avrupa'da, Balkanlar'da ve Asya'da çeşitli tarihlerde yürütülen reform hareketleriyle askerî güçler Türk ordularına benzetilmiştir. Savaş zamanlarında yırtıcılığı ile ünlü olduğundan kurda (börtü) benzetilen Türk ordusu çeviklik ve sağlamlığını spor faaliyetlerine borçluysa. Okla vuruş yarışları, at koşuları, güreş, cirit, her çeşit top oyunları, bazan hükümdarların da katıldığı yüz binlerce kişi ile çıkılan, çok kere haftalarca devam eden, gerçek askerî manevra niteliğindeki sürecek avları kadın-erkek bütün Türkler'ce sevilerek yapılan spor faaliyetleriydi.

Askerî karakteri titizlikle korunan eski Türk topluluklarında savaş aletleri imalâtı yanında yaygın bir sanayi de mevcuttu. Her an savaşabilecek durumda olan kalabalık orduların giydirilmesi, donatılması, beslenmesi, ikmal işlerinin düzenlenmesi bunu gerektiriyordu. Türkler yiyecek ihtiyaçlarından bir kısmını kendileri tarımcılık yaparak temin ediyorlardı. Özellikle Batı Türkleri (Bulgarlar) buğday, arpa, burçak, elma, üzüm yetiştiriyordu. Hunlar darı, buğday, fasulye ekıyor, Göktürkler tarlalarını sulamak üzere kanallar açıyor, Uygurlar üzüm yetiştirip şarap yapıyor, Bulgarlar tuz çıkarıyordu. Bununla birlikte Türkler gıdalarının önemli kısmını komşularından alıyorlardı. Buna karşılık madencilikteki tecrübeleri dolayısıyla altın, gümüş işliyorlar ve tahta oymacılığında, marangozluk, süslemede, at koşum takımları, halı, kilim, keçe imalâtında, dokumacılık ve otağcılıkta üstün kabiliyet gösteriyorlardı. Bozkır Türkleri kendilerine mahsus bir düşünce sistemi ve ahlâk anlayışına sahiptir. Eski Türkler'e at insan ruhunu okşayan iki beşerî imkân sağlamıştır. Biri at üstünde insanın kendini başkalarından daha üstün hissetmesi, ikincisi atın sürati sebebiyle kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme özlemini gidermesidir. Bozkırlı Türkler tarihte bu hususları gerçekleştiren ilk topluluk olarak görünmektedir. Üstünlük duygusu cihanşümül devlet anlayışının desteğiyle eski Türkler'de -O. Menghin'in ifadesiyle- beylik gururunu uyandırıyor, ikincisi geniş ufuklara hükmetme arzusunu kamçılıyordu. Bunu fiiliyet sahasına çıkarmak için gerekli araç ise demirdir. Beylik duygusu, insan sevgisi ve gerçekçilik şeklinde özetlenebilecek olan eski Türk düşüncesinin ilkelerini hayat düsturu edinmiş insana "alp" denilmiştir. Alp "yiğit insan" demektir. Cesaretiyle, mücadele ruhunu geliştirici ad verme ve and içme gibi gelenekleriyle alpliğin devamını sağlayan eski Türk topluluğunda debdebe, gösteriş ve servete fazla değer verilmez, yalancılıktan nefret edilirdi. Devletler arası siyasî antlaşmalarda bile sadece söz verilmeyle yetinilmesi ve bu sözün başka topluluklardaki yazılı taahhütlerden üstün bir değer taşıması eski Türkler'in bugün de devam eden "söz namustur" telakkisini ortaya koymaktadır.

Türkler'in dikkat çekici bir özelliği de utangaç bir millet oluşudur. Kitâbelere, Çin, Bizans, Latin gibi yabancı kaynaklara göre Türkler savaş meydanında değil rahat döseğinde ölmekten, ihtiyarlayıp has-

alanmaktan utanırlardı. Esir olmak, köle durumuna düşmek, kadınların düşman eline geçmesi büyük zillet sayılırdı. Övmekten ve övülmekten, verdikleri sözü yerine getirememekten, yalan söylemekten utanırlardı. Eski Türk ahlâkında cesaret yanında ve belki ondan da üstün olmak üzere kötülükten koruyucu, başkalarını aldatmaktan, kurnazlık yapmaktan alıko-yucu, insana namuslu, vakarlı bir hayat düzeni bağışlayıcı utanma duygusu en büyük fazilet sayılmıştır. Bu özellikleri dolayısıyla Türkler hakka saygılı, doğruya hürmetkâr olmuşlar, meşrû devlet idaresine bağlılıklarıyla, uzun ve çok meşakkatli göç hareketlerinde bile bozulmayan törenin disiplin anlayışı içinde nizamcı bir toplum ortaya koymuşlardır. Türk düşüncesinde önemli yeri olan otoriter devlet telakkisinin iki dayanağından biri töreye bağlılık, diğeri devlet kuruluşlarının işleyişine damgasını vuran bu nizamcılıkta dikkatli ısrardır. Türk insanı vehimlerden, hayale dalmaktan hoşlanmamış, teorik ve metafizik konularla uğraşmamıştır. Eski Türkler'in yaşanan somut gerçekliğe duyduğu tutkunlukla bunun tabii sonucu olarak yalnız görülene inanma eğilimi Türk'ün düşüncesini ahlâk ve devlet anlayışı üzerine yoğunlaştırmasını sağlamıştır. Türk devlet anlayışı devletin nazariyelerle değil toplumun eğilimlerine uymakla idare edilebileceği gerçeğine dayanır. Hint düşüncesi en büyük dayanağını Budizm'de bulurken Antikçağ düşüncesi, dünyanın sırlarını öğrenmek için akli tek yol sayan filozofların ve tabiatı iyi taklit edebilen sanatkarların ortaya çıkmasına imkân hazırlamış, Türk düşüncesi ise daha çok millet sevgisi, Tanrı korkusu, doğruluk ilkeleriyle belirlenen devlet adamı, teşkilâtçı ve idareci yetiştirmiştir. Türk düşüncesi temelde beşerî ve pratiktir.

BİBLİYOGRAFYA :

Yüsf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1988, II, beyit nr. 2564, 3031, 4330, 5574-5577; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (turcs) occidentaux*, St. Petersburg 1903, s. 27, 56; M. J. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit I*, Berlin-Leipzig 1921, s. 82, 223; Gyula Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest 1930, bk. İndeks; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 32 vd., 251; W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939, s. 214 vd.; R. Grousset, *L'empire des steppes* (trc. N. Walferd), Paris 1941, s. 624; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 76, 87; a.mlf., *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 69, 163; a.mlf., "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor" (trc. N. T. Uluğtuğ), *Ülkü*, sy. 87, Ankara 1940, s. 209-215; a.mlf., "Eski Çin Kültürü ve Türkler" (trc. İkbâl Berk), *DTCFD*, I/4 (1943), s. 25 vd.; B. Szász, "A Hünök története", *Attila nagykirály*, Budapest 1943, s. 27; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s. 137-166; Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1951, s. 26-27; W. Radloff, *Sibirya'dan* (trc. Ahmet Temir), İstanbul 1956, II/1, s. 116-121; Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958, I, 453 vd.; R. Giraud, *L'empire des turcs célestes*, Paris 1960, s. 159; Erol Tümerterkin, *Beşerî ve İktisadi Coğrafya'ya Giriş*, İstanbul 1962, s. 129 vd.; L. Ligeti, "Asya Hunları", *Attila ve Hunlar* (trc. Şerif Baştav), İstanbul 1962, s. 37 vd., 40; P. Vaczy, "Hunlar Avrupada", a.e., s. 91 vd.; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962, s. 33, 139, 147, 163, 218; a.mlf., *Türk Mitolojisi*, İstanbul 1971, tür.yer.; H. Freyer, *Sosyolojiye Giriş* (trc. Nermin Abadan), Ankara 1963, s. 121 vd.; a.mlf., *İçtimai Nazariyeler Tarihi* (trc. Tahir Çağatay), Ankara 1968, s. 236 vd.; P. A. Sorokin - A. J. Toynebee, *Sosyal Değişmeler Üzerine Denemeler* (trc. Erdoğan Güçbilmez), Ankara 1964, s. 2-6; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara 1967, s. 382, 392 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2010, s. 15-336; a.mlf., "At", *DİA*, IV, 26-28; Hasan Ortekin, "Türkler ve Kayak", *Ülkü*, sy. 60 (1938), s. 513-516; W. Koppers, "Etimolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *TTK Belleten*, V/20 (1941), s. 471; Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", a.e., IX/35 (1945), s. 315; Gyula Moravcsik, "Bölcs Leó Taktikája, mind Magyar történeti források", *Századok*, sy. 85 (1951), s. 340, 342; Ahmet Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde At Kültü", *TM*, X (1953), s. 201-211; Abdülkadir İnan, "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine", *TDAY Belleten* (1956), s. 182 vd.; Nurettin Şazi Kösemihal, "Türkiye'nin Düzeni Üzerine", *Sosyoloji Dergisi*, sy. 21-22, İstanbul 1967-68, s. 221-243; Bozkurt Güvenç, "Kültür Sınıflaması Deneme-leri", *HSBBD*, III/1 (1971), s. 9-19 [bu madde, müellifin bibliyografyada adı geçen eseri esas alınarak Abdülkadir Donuk tarafından düzenlenmiştir].

 İBRAHİM KAFESOĞLU

İslâmî Dönemde Türk Kültür ve Medeniyeti. İslâm medeniyeti Türkler'in İslâmiyet'i kabul ettiği X. yüzyılda tam anlamıyla teşekkül etmiştir. Türkler bu birikimle katkılarda bulunmuşlar, tarih boyunca çeşitli devletler kurarak İslâm dünyasını Bizans'a, Haçlılar'a ve diğer istilâcılara karşı korumuşlardır. Müslüman Türkler, Orta Asya ve Doğu Avrupa'da kurdukları Çağatay Devleti, Altın Orda, Kırım, Astrahan, Kazan ve Kâsım hanlıkları, Şeybânîler gibi devletlerde Türk geleneklerine sadık kalmaya çalışmış, buna karşılık Gazneliler ve Selçuklular gibi devletler daha İslâmî bir niteliğe sahip olmuştur. Osmanlılar, hânedanını Türk kökenine kuvvetli vurgu yaparak bir İslâm-Türk imparatorluğu vasfını en açık biçimde ortaya koymuşlardır. Devletin bir hânedanın ortak mülkü sayılması bütün Türk devletle-